

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ДИПЛОМАТИЧЕСКАТА МИСИЯ НА ГРИГОР НАЧОВИЧ В ЦАРИГРАД (15 МАЙ – 4 ЮНИ 1903)

Тодор Радев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме. Текстът анализира действията на българската дипломация през пролетта на 1903 г., когато се подготвя мощно българско въстание в Македония и Одринска Тракия. По внушение на британската дипломация княз Фердинанд инициира българо-турски преговори. Дипломатическата мисия в Цариград е възложена на Григор Начович. Обърнато е специално внимание на предварителната подготовка на дипломата, включваща преговори с факторите на революционния национализъм в София. Анализът на архивните документи оформя становището, че в конкретния случай очакваното въстание е използвано като тактически ход на българския иредентизъм. Направен е опит при подходящи отстъпки на Високата порта да бъде отменена радикалната акция. Въстанието е възприето като неизбежен ход след неуспешната мисия в столицата на Османската империя.

Keywords: Bulgarian revolutionary nationalism; Bulgarian conservative nationalism; Bulgarian irredentism

Специалната мисия на Григор Начович в Цариград, предприета в навечерието на Илинденско-Преображенското въстание, е известен на историографията факт. Под формата на кратка обяснителна бележка Христо Силянов го оценява като неуспешна дипломатическа инициатива на ръководения от министър-председателя Рачо Петров стамболовистки кабинет¹⁾. Съществен принос по този специфичен проблем има Туше Влахов. Анализирайки документи от фонда на Монархическия институт в Централния държавен архив, той представя в хронологическа последователност преговорите на българския пратеник с Високата порта, султан Абдул Хамид II и посланиците на великите сили (Влахов, 1977: 53 – 58). Констатациите на Т. Влахов се повтарят с известни нюанси в други проучвания, третиращи българо-турските дипломатически отношения в началото на XX в.²⁾ Сериозен пропуск в историографията е почти пълното отсъствие на факти от предварителната организация на българския демарш в Цариград. Важен документален принос в този контекст

имат публикуваните от Валентин Китанов сведения от дневниците на Гр. Начович, които разширяват значително изворовата база за подготовката, реализацията и последиците от неговата дипломатическа мисия (Китанов, 2004: 455 – 461).

Няколко часа преди насрочената за 15 април 1903 г. среща със Задграничното представителство на ВМОРО в дома си в София Гр. Начович описва „историята на тая работа“ в своя дневник: „Запознах се с капитан Кънчова, бившия софийски градоначалник. Един ден – преди 3 – 4 недели – седях на една маса в Панаховата сладкарница с Г. Калинова, Станковича и други. Той дойде при нас и след малко се отвори разговор за македонските размирици. Между другото Кънчов каза, че македонските комитети приемат обещаните от Султана реформи и те биха спрели революционните движения в Турция, ако биха били сигурни, че тия реформи ще се изпълнят. За да имат тая сигурност, те искали да се турят начело на изпълнението на тия реформи десетина души македонци (т. е. македонски българи – Т. Р.). На това аз отговорих, че това желание ми се види приемливо в Цариград и че ако комитетите нямат лице, което да може да го представи на Султана, аз съм готов да приема такава една мисия“ (Китанов, 2004: 455 – 456).

Тези сведения показват, че срещата се е състояла през втората половина на март 1903 г. Очевидно е, че тя само на пръв поглед има случаен характер. Най-вероятно офицерът Кънчов изпълнява указания, получени от Двореца. Информирани за предстоящото въстание в Македония и Одринска Тракия³⁾, княз Фердинанд възприема идеята за директни преговори на ВМОРО, ВМОК (Христо Станишев – Тома Карайовов) и ВМОК (Стоян Михайловски – Иван Цончев)⁴⁾ с Високата порта. Тази инициатива е свързана с действията на британското посолство в Цариград. Англия активизира политиката си по Източния въпрос след прокламирането на Виенския проект за реформи в Европейска Турция. В противовес на австро-руската реформна програма „Форин офис“ лансира алтернативата за възможно българо-турско споразумение, което да бъде по-ефективна умиротворителна форма за Македония и Одринска Тра-

Григор Начович

кия. В тази идея прозира стремежът на британската дипломация да дискредитират Русия и Австро-Унгария, чиято реформена имитация всъщност прикрива водената след споразумението им от 1897 г. балканска политика, ангажирана с опазване на статуквото. Британското внушение е пуснато в ход от посланика в османската столица Никълъс О'Конър чрез негова визита при екзарх Йосиф на 15 март 1903 г. В дневника си екзархът представя по следния начин целенасочения сондаж на О'Конър: „Русия има много други работи, с които е ангажирана в Азия и другаде, та няма да дойде да прави война за Македония. Не е ли по-добре за вас да се развивате като народ и България да се развива, а да оставите Македонския въпрос за по-благоприятни времена. Не може ли да се споразумеете със султана да ви даде нещо и да се облекнете на него?“⁵⁾ Акцията на посланика заобикаля русофилското правителство на Прогресивнолибералната партия. Затова О'Конър действа не чрез дипломатическия агент Иван Ст. Гешов, а чрез екзарх Йосиф. Неговата цел е постигната – екзархът уведомява за британското внушение директно княз Фердинанд. Министър-председателят Стоян Данев, който ръководи и МВНРИ, не получава сведения⁶⁾.

След няколко дни отново в софийското кафене „Панах“ капитан Кънчов повторно се среща с Гр. Начович. „Каза ми – пише Начович, – че се бил срещнал с Наумова (Никола Наумов – Т. Р.), редактор на в. „Право“, и с Михайловски, сиреч с членове на двата комитета, и че им бил говорил за моята готовност да се опитам да придобря македонците със Султана“ (Китанов, 2004: 456). От текста става ясно, че представителите на двата върховни комитета имат намерение да заявят желаниите от тях преобразувания в Македония и Одринско в мемоар, който да служи като основа за евентуални преговори с Високата порта. С ново посредничество на Кънчов е уговорена среща на Гр. Начович с Никола Наумов, Христо Татарчев и Христо Матов. По това време Татарчев и Матов оглавяват Задграничното представителство на ВМОРО, което функционира в синхрон с ВМОК (Станишев – Карайовов).

Идеята за директни преговори на всички фактори на българския иредентизъм (официални и неофициални) със султана и неговото правителство се оформя след прокламирания Виенски реформен проект на Австро-Унгария и Русия, връчен на 8 февруари 1903 г. от техните посланици в Цариград на Високата порта (Дюлгерова, 1994: 140 – 141; Мишев, 2004: 80 – 82). Т. нар. „пъдарски реформи“ не задоволяват българския революционен национализъм. Показателна е реакцията на ЦК на ВМОРО в Солун, който през март 1903 г. изразява възмущението си от нежеланието на великите сили и балканските съседни на България за реални промени в Европейска Турция чрез изработен по този повод документ – „Кой иска преобразувания в Турция и кой пречи на тия преобразувания?“. С този документ, получен в Тайната канцелария на Монархическия институт, е запознат княз Фердинанд⁷⁾. От

текста личи, че известни надежди „централистите“ виждат в балканската политика на Франция и Англия. „Ние трябва да докажем две неща – заявяват ръководителите на ВМОРО – първо, че заслужаваме свободата и съчувствието на България, Франция и Англия и на свободолюбивите хора и народи. Второ, да дадем да разберат нашите неприятели в Македония и на Балканите и неприятелските велики сили, че ние не сме вече народ свит и скован. За да докажем първото, трябва да държим оръжието, което сме дигнали, и с него да се борим до смърт за свободата си. А за да докажем второто, трябва да отмъщаваме на неприятелите скъпо и прескъпо, задето се съединяват с нашия вековен тиранин, за да ни довършат... Сеч за предателските елементи в Македония. Разрушение за всичко, което закрепва интересите на Австрия. Отричане на всяка панславянска идея и православие и прекъсване на всякаква идея с коварната Русия⁽⁸⁾. В тази обстановка князът преценява, че готвеното от ВМОРО мощно въстание в Македония и Одринско може да се използва под формата на тактическа заплаха, като при ангажиране на Високата порта със задоволителни за българите отстъпки революционната акция да бъде отменена.

За готвените българо-турски преговори логично е осведомен и екзарх Йосиф – най-авторитетният лидер на българския консервативен национализъм. Неговата преценка за приетия от султана австро-руски реформен проект е крайно скептична. Той иронично отбелязва, че за тези псевдореформи „от 8 – 9 години се изтрепа българското население в Македония⁽⁹⁾. За да получи собствена информация за положението във вилаетите, екзархът изпраща Костадин Селджобалиев – главен счетоводител на Екзархията, с разузнавателна мисия в Македония. Завърналият се на 3 април 1903 г. в Цариград пратеник му докладва резултатите от направените сондажи. Според неговото впечатление дейците на ВМОРО били разколебани след наложеното от русофилското правителство на Ст. Данев официално разтуряне на Македоно-Одринската организация в България, но заявили и недоволството си от Виенския реформен проект. Според Селджобалиев ВМОРО нямала истинска готовност за въстание, но не можела да се откаже от въоръжената борба. По повод тази информация екзарх Йосиф записва на същата дата в дневника си: „Населението е съсипано от четите и аскерите. Цяла Македония е лагер от войска. Всичката деятелност за прилагане реформи за турците е да се изкорени комитетът (ВМОРО – Т. Р). Комитетът търси изход в някакво споразумение чрез българското правителство или по-добре чрез князът със султанът за примирие срещу отстъпки на народна почва⁽¹⁰⁾.

При това положение следобед на 15 април 1903 г. Гр. Начович посреща в своя дом д-р Христо Татарчев. Неговият разговор със задграничния представител на ВМОРО се води в присъствието на посредника Кънчов. Оправдавайки се със заболяване, срещата пропускат Н. Наумов и Хр. Матов.

В мемоарите си традиционно обстоятелственият за подобни случаи Хр. Татарчев не дава сведения за тази и следващите си срещи с Начович. Неговият пропуск вероятно е напълно съзнателен. За първия председател на Вътрешната организация съдържанието на разговорите би накърнило авторитета му на безкомпромисен български националреволюционер¹⁾. „Аз изложих на Татарчева – пише Гр. Начович – предмета на срещата. Казах му, че Кънчов ми бил казал, че имало македонци в комитета, които били съгласни на дадените от Портата реформи, но под условие, че тяхното изпълнение ще се гарантира от приемането на служба на десетина македонски първенци, които да се грижат за осъществението им. Ако това е истината, казах аз, аз съм готов да ида в Цариград, да представя това възражение на Султана, да туря двете страни в сношение и да се постарая за едно сближение“ (Китанов, 2004: 456). Хр. Татарчев изразява опасението си, че дори да даде някакви обещания, Високата порта няма да ги изпълни и ще използва ситуацията за унищожаване на ВМОРО. На забележката на Начович за възможна австро-унгарска окупация на Македония след едно ново въстание задграничният представител на Вътрешната организация отговаря, че революциите винаги са заредени с авантюризм и рисковете са неизбежни. „От разговора теглих заключение – отбелязва авторитетният политик и дипломат в дневника си, – че шефовете на движението са деца, които се хранят с илюзии, които са почнали една кървава сватба и играят на хорото, без да мислят за изхода и за Македония. Те се надяват, че Европа ще се намеси или че най-после ще принудят Австрия да завземе Македония и това смятат за една сполука, за едно избавление на отечеството си и не щат да опитат или не смеят да опитат други средства за постигането на същата цел, постигане по-вигодно, по-патриотическо“ (Китанов, 2004: 457; Билярски, 2010: 23).

На 15 – 16 април 1903 г. т. нар. „гемиджии“ извършват агентатите в Солун. Бомбеното предизвикателство на младите анархисти провокира жестоки репресии на османската власт срещу българското население във вилаетите, засилва революционната ескалация и поставя под съмнение реализацията на Виенския реформен проект. В тази обстановка продължава подготовката на Гр. Начович за проектираната мисия в Цариград. Вероятно по това време той влиза в епистоларна връзка с привърженика на стамболовистката партия Димитър Маринов. От този първостепенен източник Начович получава важни сведения от османската столица. Прави впечатление стремежът на опитния български дипломат да осигури подкрепата на дейци от младотурското движение за евентуално споразумение между Високата порта и организациите на български революционен национализъм. Същевременно в края на април княз Фердинанд, недоволен от безрезултатната русофилска политика на министър-председателя Стоян Данев по националния въпрос, се ориентира към смяна на правителството. В унисон с подетата инициатива

за българо-турски преговори, монархът подготвя т. нар. Втори стамболовистки режим.

На 1 май 1903 г. Гр. Начович се среща в дома си с генерал Иван Цончев. Известно е, че генералът е реален лидер на ВМОК (Михайловски – Цончев) и доверено лице на монарха. Начович му представя придобити по дипломатически път сведения за позитивното отношение на султанския зет Махмуд Недим паша към евентуално споразумение между Високата порта и българските националнореволуционни организации. „Тогава Цончев ми отговори – отбелязва дипломатът, – че се надява, че аз няма да откажа моето съдействие на комитета. Отговорих му, че съм готов да замина на следующия ден, но че предварително трябва да ми дадат едно пълномощие и наставленията си. Отговори ми, че за пълномощията е лесно, но че за наставленията сега се работят. Каза ми, че комитетът е на мнение да се добият от турците даже по-малко работи, но да се добият направо от Портата, отколкото да се добие повече чрез Великите сили. Казах му, че първото нещо, което ще искам, то е едно примирие между двете страни, за да могат въстаниците да организират силите си през това време. Цончев ми отговори конфиденциално, че силите и средствата на четите са изчерпани и че без такова примирие борбата не ще може да се продължи и турците ще възтържествуват окончателно“ (Китанов, 2004: 458).

След предизвиканата от монарха оставка на кабинета Данев, на 6 май 1903 г. е създадено правителство на Народнолибералната партия с министър-председател генерал Рачо Петров. Чрез безпартийния премиер, който поема и ръководството на МВнРИ, княз Фердинанд си осигурява пряк контрол върху действията на българската дипломация. Новият министър-председател няколко пъти се среща с Гр. Начович. Въпреки различията, породени от офицерския манталитет на премиера, двамата уточняват параметрите на готвената дипломатическа мисия в Цариград.

На 8 май 1903 г. Гр. Начович записва в дневника си: „Днес, по 2 часа след пладне, се яви у дома д-р Татарчев и иска извинение за това, гдето забавил да ми донесе отговор. Забавил се отговора, защото трябвало да се иска съгласието на четниците в Македония. Сега тоя отговор дошел и всички са съгласни да се влезе в преговори с турците за споразумение“ (Китанов, 2004: 458). Начович изтъква, че с новото българско правителство ситуацията е променена и съществува възможност то да се договори с Високата порта без знанието на комитетите. Това очевидно е целенасочен ход, с който дипломатът се опитва по-бързо да получи съгласието на Задграничното представителство на ВМОРО за предстоящата мисия в Цариград. Той съветва Хр. Татарчев да се осведоми чрез министъра на просвещението проф. Иван Шишманов за правителствената политика по националния въпрос. От описанието прави впечатление умереното поведение и готовността на Татарчев за сътрудничество.

Вероятно тази промяна е внушена от новото правителство и Двореца. „Беше въобще смирен и нямаше у него потайността – отбелязва Начович, – която показваше при първото свиждане.“

Важни сведения за подготовката и реализацията на мисията, възложена на Гр. Начович, са съхранени в архивния фонд на Иван Орманджиев, селектирал архивни документи на български дипломати и държавници от края на XIX – началото на XX в. В преписка от 14 май 1903 г. Начович описва своята среща с Ив. Цончев непосредствено преди заминаването си за Цариград. „Срещнахме се – отбелязва дипломатът, – говорихме цял час. Той вярваше, че Силите ще дадат автономия на Македония. Отговорих му, че ако надделее Австрия, тя ще вземе Македония и тогава русите ще турят ръка на България, а ако надделее Русия, тя ще раздели Македония между Сърбия, Черна гора и Гърция, а ние ще излезем с празни ръце и македонците ще загубят отечеството си. Говорих му за преимуществото на едно споразумение с Портата. Той най-после ми каза, че ще гледа да съедини двата комитета (Върховните комитети – Т. Р.), че тогава ще види какво да се прави и че мене има на резерва. Той ми се видя убеден, но вероятно ще срещне препятствия в екзалтаджиите, които не могат да седнат на трапезата без няколко турски и европейски леша“⁽¹²⁾. Изразеното от генерала становище е повлияно от сведения за напредналата фаза на въстаническата подготовка в Македония и Одринска Тракия. Гр. Начович получава базисните условия на ВМОК (Михайловски – Цончев) за споразумение с Високата порта. „Пращам Ви тия наши бележки за сведение – пояснява Ив. Цончев, – ако биха могли да Ви послужат. Нашето мнение е, че без тия съществени реформи едва ли би могло да се разчита на спокойствие в Македония. Вий сте достатъчно осветлен по тоя въпрос, за да знаете какво може да се предлага и какво – да се очаква. Желая Ви добър път и добър успех!“⁽¹³⁾. В отделно приложение генерал Ив. Цончев представя исканията на ръководения от него Върховен комитет: „1) Една политическа единица от четирите вилаета (Битолски, Скопски, Солунски и Одрински – Т. Р.) с генерал-губернатор под покровителството на Султана; 2) Генерал-губернаторът да бъде християнин от малките незаинтересовани държави; 3) Генерална амнистия на всички политически престъпници в Турция и вън от нея, да се пуснат всички заточеници и затворници и да се настанят бежанците на държавни средства; 4) Равноправие пред законите, участие в управлението на всички народности чрез държавни чиновници и пълно самоуправление на общините; 5) Религията и образованието да принадлежат на респективните народности; 6) Финансовите, икономическите, съдебните и административните мероприятия да се ръководят от един особен институт, съставен пропорционално от всичките народности на четирите вилаети; 7) За запазването на мирът, тишината и функциите на респективните власти, жандармерията да се състои от самите народности, началниците на която от тях да се вземат, а инструкторите – от малките незаин-

тересовани държави; 8) Санкциите и гаранциите за едно такова управление да бъдат дадени във от Турция и България, а именно от Великите сили (или поне от Англия)¹⁴.

Гр. Начович предприема няколко неуспешни опита да получи и от Хр. Татарчев подобен документ, представящ исканията на ВМОРО и ВМОК (Станишев – Карайовов). През това време задграничният представител на ВМОРО променя мнението си за предстоящата мисия в Цариград. Неговото поведение вероятно е подбудено от нови сведения за взетото от Главния щаб на Битолския революционен окръг (Дамян Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев) необратимо решение въстанието да започне на Илинден. Срещата се провежда на 14 май 1903 г., вероятно непосредствено след разговора на дипломата с генерал Цончев. „След като го търсих няколко пъти – отбелязва в дневника си Начович, – той най-после доде сега сам при мене, за да види защо съм го търсил. Аз му изложих подробно какво желая от него и именно, че желая да се осветля върху исканията на македонците, за да зная какво да говоря в Цариград... Той ми каза, че когато по-преди аз съм требал да третирам с Портата от името на Вътрешната организация, той и приятелите му били съгласни, но че понеже сега Министерството направило една декларация, че то щяло да уреди македонския въпрос, Организацията е недоволна и се тегли назад, понеже няма доверие“. Хр. Татарчев обвинява управлявалите от 1894 до 1903 г. български правителства, които според него експлоатирали страданията на македонските българи за собствена политическа изгода. Той изразява подозрението си, че и настоящото правителство ще постъпи по същия начин. Опитите на Начович да аргументира необходимостта от директни преговори на ВМОРО с Високата порта се оказват безполезни. „Всичко това не само че не послужи за нищо – констатира дипломатът, – но забелязах, че той ставаше все по-недоволен, колкото повече му давах надежди за сполука. Най-после той стана и си отиде по един доста груб начин.“¹⁵ При това положение Гр. Начович не получава документ с исканията на ВМОРО и ВМОК (Станишев – Карайовов). За мисията си в Цариград той разполага само със заявените от Ив. Цончев условия. Въпреки дистанцирането на Задграничното представителство от предстоящите в Цариград българо-турски преговори в изворите съществуват сведения и за готовност при известни условия ВМОРО да съдейства на българското правителство в опита му за споразумение с Високата порта¹⁶. Това показва колебанията сред дейците на Вътрешната организация, които не формулират единно становище за предстоящата дипломатическа мисия.

Част от предварителната подготовка на Гр. Начович е споменатата кореспонденция с Димитър Маринов – редактор на изданията в Цариград екзархийски печатен орган в „Вести“. По този канал дипломатът получава актуална информация за състоянието на Екзархията, чието седалище след

солунските атентати е поставено под полицейски надзор. Според Д. Маринов структурите на Вътрешната организация са проникнали в най-близкото обкръжение на екзарха. Неговите сведения представят архимандрит Мелетий (протосингел на екзарх Йосиф), Костадин Селджобалиев (главен счетоводител на Екзархията) и д-р Васил Данов (управител на екзархийската болница „Евлоги Георгиев“ в Цариград) като членове на Цариградския комитет на ВМОРО¹⁷). Гр. Начович получава от старозагорския митрополит Методий допълнителна информация за двойственото отношение на княз Фердинанд към консервативния национализъм на екзарх Йосиф. Авторитетен представител на македонската българска интелигенция, владиката се ползва от височайшето благоволение на монарха. „Методий Кусевич ми обади – отбелязва Начович, – че Фердинанд наричал Екзарха предател, защото му бил писал да обуздае македонските комитети. Каква цел гони с тия комитети? Външна намеса, отговарят Татарчев и Сие, сиреч австрийска, сиреч завземането на Македония от австрийците“¹⁸).

Потегляйки за Цариград на 14 май 1903 г., Гр. Начович се отбива в Костенец, където е приет от княз Фердинанд. Монархът му дава специални указания по предприетата от правителството на Р. Петров инициатива за разширяване на общинската автономия в Македония. Тази идея е предназначена за официална обосновка на дипломатическата мисия, а проектираното споразумение между Високата порта и факторите на българския революционен национализъм остава в сферата на тайната дипломация. Кратка информация за пристигането на дипломата в столицата на Османската империя е отпечатана във в. „Вести“: „Миналия четвъртък (15 май 1903 г. – Т. Р.) сутринта пристигна в Цариград г-н Начович. Преди своето тръгване за тук той имал продължително свиждане с министър-председателя г-н Р. Петров... В четвъртък вечерта г-н Начович, бивши министър, дохожда в Ортакой и направи посещения на Негово Блаженство Българския Екзарх“¹⁹). Мнението на Гр. Начович за първите му срещи в Цариград е представено в неговия рапорт до министър-председателя Р. Петров от 17 май 1903 г.: „На Баня Костенец Негово Царско Височество благоволи да ме приеме на аудиенция по моята мисия в Цариград, дето пристигнах на 15-й текущий, сиреч в четвъртък. Първата ми грижа беше да се срещна тоз час с г-на Ив. Ст. Гешова (българския дипломатически агент – Т. Р.) и да събера сведения по нашите работи. След това отидох у Негово Блаженство, с когото се разговарях цели два часа по приключенията в Македония и в Цариград. Разбира се, че им открих една част от моята мисия, но и двамата се показаха извънредно песимисти, и двамата ми казаха да не очаквам никакви отстъпки. В австро-руския проект за реформите, казаха те, имало на първо място условието за един губернатор християнин, но Портата била отговорила, че Иддъзът (дворецът, т. е. султанът – Т. Р.) няма нищо да стори“²⁰).

Гр. Начович обръща специално внимание на визитата си в Екзархията. Дипломатът осведомява екзарх Йосиф за разговорите си с представителите на българския революционен национализъм в София. Той иска мнението на екзарха за необходимите българо-турски договорености, които биха могли да уталожат революционната ескалация във вилаетите. „Аз му казах в общи черти мнението си – отбелязва екзарх Йосиф в дневника си, – че целта на прямото споразумение с Портата би трябвало да бъде преди всичко да се избегне една война с Турция, с което може да се сполучи, защото колкото причини има българското правителство да я избегне, още повече може да има султанът да я избегне. Подир тая цел трябва да имате за цел да уменшите колкото е възможно повече лошите последствия от катастрофата, по-малко хора от интелигенцията да пострадат и по-малко съсипителни мерки за населението, което го заплашва глад и смърт. И главното, да се запазят в черковно-училищно отношение правата, за да може да се развива българската народност. Колкото за искане права от Високата порта в реформаторско отношение, в смисъл на искането на комитетите, и да обещаят турците, няма да изпълнят. В национално отношение (т. е. по въпроса за разширяване на общинската автономия – Т. Р.), макар че ще има много спънки, по-възможно е да се сполучи нещо, и в това отношение аз ще ви дам всички сведения какво трябва да искаме.“²¹⁾

Първата среща на Гр. Начович с великия везир е проведена на 17 май 1903 г. От разговора с Ферид паша българският дипломат заключава, че Високата порта е много добре осведомена за положението в Княжество България. Този факт го впечатлява на фона на недостатъчната информираност на българската дипломация „по работите в Цариград“. В рапорта си той съветва министър-председателя Р. Петров да не се дават сведения на пресата за неговата мисия в османската столица²²⁾. Подозренията на Гр. Начович, че от София към Цариград изтича разузнавателна информация, имат основание поради споменатата активност на двойния агент Антон Давидов, пътуващ често с Ориент експрес по направление Цариград – София – Виена и обратно. По това време Тайната канцелария на княз Фердинанд получава сведения за шпионската дейност в България на българи и чужденци, свързани с османската, руската, австро-унгарската и германската разузнавателна служба²³⁾. Опитният дипломат се стреми да убеди великия везир, че новото българско правителство, съставено от последователи на политиката на Стефан Стамболов, има искрено желание да подобри българо-турските отношения. Същевременно Начович настоява Ферид паша да му разтълкува становището на Високата порта за австро-руския реформен проект (Влахов, 1977: 53 – 54).

В рапорта си от 19 май 1903 г. дипломатът информира Р. Петров за втората си среща с великия везир. Изпълнявайки указанията на княза и правителството, Гр. Начович поставя въпроса за разширяване на общинската

автономия в Македония. Той депозира във Високата порта подготвената за целта паметна бележка (промемория)²⁴). В същия рапорт е описана и срещата на българския дипломат с Иван Зиновиев. Руският посланик в Цариград проявява сериозен интерес към мисията на Гр. Начович. От разговора личи изненадата и негативното отношение на руската дипломация към българската инициатива. Начович се опитва да убеди Зиновиев, че срещите му имат за цел да конкретизират предвидените от Русия и Австро-Унгария реформи²⁵). Показателен за руското отношение към българския демарш в Цариград е рапортът на Димитър Станчов – дипломатически агент в Петербург, до Министерството на външните работи и изповеданията (МВнРИ) в София от 24 май 1903 г. Руският външен министър граф Владимир Ламсдорф изтъква изненадата си, че френското посолство в османската столица и Ке д'Орсе са получили информация за българската инициатива преди Ив. Зиновиев и Певчески мост. Самият Станчов умишлено не е получил предварителни сведения от София. „Както Ви донесох вече телеграфически – отбелязва той, – имам чест да Ви съобща повторно, че графът изказа мнение какво не било в наша полза предвид на съревнуванието от съседните нам малки държави да се показваме пред дипломатическия свят, че искаме да третираме македонския въпрос с Турция като равен с равен.“²⁶) Дипломатическият агент моли Р. Петров да бъде държан в течение на водената от правителството външна политика, за да отстоява подложената на дипломатически обструкции българска кауза. Сведенията на Д. Станчов от Петербург са предизвикали резолюцията на княз Фердинанд: „Не завиждам положението на министра Станчова според този рапорт!!!“²⁷).

В рапорт до Р. Петров от 20 май 1903 г. Гр. Начович описва срещата си с австро-унгарския посланик в Цариград барон Хайнрих Каличе. От проведения разговор той констатира, че както Зиновиев, така и Каличе не желаят укрепването на българския елемент в Македония. Българският дипломат остава с впечатлението, че Австро-Унгария и Русия се противопоставят на всяка възможна отстъпка, искана от васалното Княжество България директно от сюзерена. Според Начович двамата посланици желаят българската дипломация да не предявява собствени претенции, а да чака търпеливо резултатите от Виенския реформен проект. Той дори подозира, че Зиновиев и Каличе подбуждат султана да не прави отстъпки на българите²⁸).

На 22 май 1903 г. българският пратеник отново преговаря с Ферид паша. Гр. Начович настоява пред великия везир за задълбочаване на реформите в Македония, обосновавайки идеята за разширяване на общинската автономия според вече предадената на Високата порта паметна бележка. Ферид паша отхвърля българския проект под предлог, че в Османската империя общините не са юридически лица. Великият везир изисква Начович да предаде на Р. Петров, че Княжество България трябва да престане да е гнездо на

революционното движение във вилаетите. Според Високата порта Македония трябва да се умиротвори, за да се приложи австро-руският проект за реформи (Влахов, 1977: 55). На същата дата българският дипломат посещава британския посланик Никълъс О'Конър. „Вчера ходих на Терапия – пише Начович в рапорта си от 23 май 1903 г. – да се видя с О'Конора. Великият везир ми беше казал, че английският посланик го съветвал да се споразумеят направо с българите. Разправих му за мисията си в Цариград и за първото искане, което представих на Великия везир, сиреч за общинската автономия на Македония. Г-н О'Конор се постара да ме разбере добре, за да ме подкрепи пред Портата. Той обаче забеляза, че това искане разрушава една система на управление, която трае от 600 години насам. Аз му отговорих, че е тъй, но че това е първото условие за умиротворение на страната. Самото общинско самоуправление ще премахне терора на турските стражари по селата.“²⁹⁾ Съвети за умереност и търпение Гр. Начович получава както от О'Конър, така и от френския посланик Констан и от италианския посланик Маласпина.

След визитата си в британското посолство Гр. Начович посещава Неджиб ефенди Мелхаме – бивш комисар на Високата порта в София. При разговора българският дипломат припомня една предишна идея на султана за негов български съветник по македонските въпроси. „Казах му – отбелязва Начович в споменатия рапорт от 23 май – да поиска надлежно лице било от вас, било от Екзарха и че изборът ще бъде превъзходен... Той много опонира, но ми се обеща да доложи за всичко в Илдъза. Тая ми беше и целта.“³⁰⁾ Този ход се оказва сполучлив и на 26 май 1903 г. Гр. Начович е уведомен от Неджиб ефенди за мнението на султана. Бързият отговор обаче не е оптимистичен. Султанът заявил, че отстъпки на българските му поданици ще се направят, но първо трябвало да се позабравят „злините“, които му били причинили в Македония. Това налагало повдигнатият от българската дипломация въпрос да се разгледа едва след 2 – 3 месеца³¹⁾.

Интензивните сондажи на Гр. Начович в Цариград го убеждават, че мисията му няма реални шансове за успех. Екзарх Йосиф внимателно следи ходовете на българския дипломат и затвърждава първоначалната си песимистична преценка, допълнена с тревога за предстоящите събития: „Начовичовата мисия ми се вижда прочее за неосъществима. А подир нея какво ще стане?“³²⁾ На 31 май 1903 г. Гр. Начович е приет на аудиенция от султан Абдул Хамид II. Следвайки своята политическа линия, българският дипломат подчертава, че верният на своя сюзерен княз Фердинанд е отстранил русофилското правителство на Данев и е назначил кабинет от стамболовисти, ръководен от желанието си за искрено българо-турско сближение. Изразявайки задоволството си от уверенията на Начович, султанът заявява, че е имал намерение да наложи по-съществени реформи

от австро-руския проект, но при създамата се ситуация след солунските атентати е решил да изчака първо да настъпи успокоение във вилаетите. Според падишаха настоящият момент е неподходящ за такива реформи, тъй като „хората ще кажат: правят ти злини, пък ти им правиш добрини“ (Влахов, 1977: 57).

Гр. Начович получава от София телеграфическо съгласие да прекрати дипломатическата мисия. Преди отпътуването си той предприема прощални визити в посолствата на Англия и Франция, а след това великият везир го приема на прощална вечеря заедно с българския дипломатически агент Ив. Ст. Гешов. „Той повтори за десети път – пише Начович за последния разговор с Ферид паша в рапорта си от 1 юни 1903 г. – неговите добри намерения към българите, обеща поддръжката си към нашата черква, към нашите училища, към нашата народност, обеща разширението на реформите и ни моли да действуваме в София за умиротворението на турските области, омиротворение, което ще излезе в наша полза³³). В този последен за мисията си рапорт до министър-председателя Гр. Начович описва и срещата с екзарх Йосиф, преди да потегли към София. Екзархът бил афектиран от пристигналите от Одринската митрополия сведения за резултатите от османските репресии, предизвикани от четническата активност на ВМОРО. „Вчера (т. е. 31 май 1903 г. – Т. Р.) – пише Начович – се срещнах с Негово Блаженство. Сведенията, които беше получил от Одринско, го бяха разгневили до такава степен, щото се канеше да си даде оставката. Той не можел повече да търпи, щото благодарение слабостта на властите в Княжеството, някои самозвани македонци да разрушават едно дело, което му е струвало неуморим труд и неизмерна преданост през три десетилетия и пр., и пр. Аз му отговорих, че всичките наши неприятели очакват неговата оставка, че тя ще възрадва голямо число хора от Архангелск до Морея и че тя ще бъде последният удар на нашето дело в Изток. И за да го подкрепя, помолих го да изложи възгледите си по нашата македонска политика и на Господаря, и на Вас, като го уверих, че неговите убеждения ще намерят най-добрия отзив в София, понеже излизат от най-вещото и най-компетентното лице по предмета.“³⁴) На 4 юни 1903 г., под въздействието на този разговор, екзарх Йосиф изпраща на княз Фердинанд обширно поверително писмо, в което представя с изключителна прецизност и тревога проблемите на българската национална кауза в Македония и Одринска Тракия³⁵).

В броя си от 6 юни 1903 г. в. „Вести“ съобщава за заминаването на Гр. Начович: „Завчера, в сряда (4 юни 1903 г. – Т. Р.), отпътува за София с Ориент експрес г-н Г. Начович, бивши министър, който от няколко време се намирал в Цариград“³⁶). След няколко дни екзархийският вестник информира, че на 6 юни 1903 г. министър-председателят Р. Петров докладвал за резултатите от дипломатическата мисия пред Министерския съвет, а на 7 юни 1903 г. Гр. Начович бил приет от княз Фердинанд³⁷).

Дипломатическата мисия на Гр. Начович според неговата собствена преценка завършва с неуспех. Още в нейната начална фаза той разбира, че въпреки данните на турското разузнаване за готвеното българско въстание в Македония и Одринско, Високата порта няма намерение да приема условия за неговото предотвратяване нито от официалните, нито от неофициалните български фактори. Опитният дипломат подозира, че при създалата се ситуация великите сили предоставят на османската власт възможност безпроблемно да се разправи с очакваната радикална акция на българския революционен национализъм. Неслучайно в руска дипломатическа нота до правителството на Р. Петров е заявено, че ако въпреки многократните предупреждения България „поддържа смута на Балканския полуостров и с това предизвика стълкновение с Турция, която в дадения случай не може да не вземе най-решителни мерки за умиротворяване на своите поданици, то цялата отговорност за последствията от такъв обрат на събитията ще падне изключително върху Княжеското правителство“³⁸). Същевременно британският посланик в Цариград, въпреки идващото от него внушение за българо-турски преговори, не оказва очакваното съдействие на българския пратеник. Британската дипломация вероятно отчита като свой успешен ход косвената си роля за смяната на русофилското правителство в България с правителствен кабинет на стамболовистите.

Логично е да се предположи, че след завръщането на Гр. Начович в София Ив. Цончев е уведомен за неуспешните преговори в Цариград. Това тласка генерала към активно участие във въстанието, което за кратко време прекратява враждите между „върховисти“ и „централисти“. За безрезултатната мисия е осведомено и Задграничното представителство на ВМОРО. След като тактическата заплаха на българския иредентизъм с въстание в Македония и Одринско не дава резултат, в ход е приведено самото въстание. Редно е, разбира се, да се има предвид и обстоятелството, че е практически невъзможно действащите във вилаетите структури на ВМОРО да бъдат поставени под абсолютния контрол на официалните и неофициалните фактори в София. Въпреки закономерния си разгром Илинденско-Преображенското въстание принуждава Русия и Австро-Унгария да заменят Виенската реформена програма с Мюрцщегския проект, който става база за колективна реформена акция на великите сили в Европейска Турция. Събитията потвърждават потенциала на използваната при мисията на Гр. Начович дипломатическа тактика, съобразена с принципите на българския консервативен национализъм. Впоследствие, вече в качеството си на дипломатически агент в Цариград, той се превръща в главен архитект на българо-турската спогодба от 26 март 1904 г., представляваща важен успех на българската външна политика. Перспективна се оказва и идеята за контакти с младотурското движение, което неслучайно използва подкрепата на ВМОРО при Младотурската революция.

БЕЛЕЖКИ

1. Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. София, 1983, с. 279 – 280. Първото издание на известната монография от 1933 г. е посветено на 30-годишния юбилей на Илинденската епопея.
2. Попов, Р. (1982) Германия и българо-турските отношения (1902 – 1904). – Във: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX – началото на XX век (*Studia balcanica*, 16). София, с.227; Грънчаров, Ст. (1986). България на прага на двадесетото столетие. София, с. 232; Стателова, Ел., В. Танкова, Р. Попов. (1994). История на българската дипломация 1879 – 1913. София, с. 292 – 294; Владева, Л. Официална България и Илинденско-Преображенското въстание. (1994). – В: 90 години Илинденско-Преображенско въстание. София, с. 74; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 – 1944. Т. 2. София, 1995, с. 365; Дюлгерова, Н. (1994). Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894 – 1903. София, с. 151 – 152; Дюлгерова, Н. (1999). Руски щрихи към Източния въпрос (1894 – 1904). София, с. 211 – 212; Аданър, Ф. (2002). Македонският въпрос. София, с. 199 – 200; Михов, М. (2002) С кръст и меч. Българската екзархия, ВМОРО и освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902 – 1912). Велико Търново, с. 84 – 86; Иванова, Цв. (2003). Реформите и националното обединение на българския народ във възгледите на Григор Начович. – Исторически преглед, №3 – 4, с. 76-79; Китанов, В. (2004) Принос към дипломатическата история на България. Григор Начович и българо-турското споразумение от 1904 г. София, с. 19; Радев, Т. (2010). Екзархията и българският революционен национализъм в Македония и Одринска Тракия 1893 – 1903. Пловдив, с. 259 – 266.
3. Наивно е да се мисли, че македоно-одринските дейци обсъждат на множество заседания в София решението на Солунския конгрес на ВМОРО от 2 – 4 януари 1903 г. за въстание, а княз Фердинанд и правителствата на Ст. Данев и Р. Петров нямат информация по този въпрос. Показателна в това отношение е шпионската дейност на Антон Давидов в полза и на България, и на Османската империя – вж. Кендерова, Ст., М. Добрева. Документи за Илинденско-Преображенското въстание, съхранявани в Истанбулския османски архив на Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. – ИДА, кн. 85 – 86, 2003, с. 290; Официалната и тайната българо-турска дипломация (1903 – 1925). Документален сборник. София, 2009, с. 19 – 37; Китанов, В., пос. съч., с. 71 – 73.
4. Македоно-Одринската организация (МОО) в България е забранена с постановление на правителството на Ст. Данев от 30 януари 1903 г., но съществуващите след разцеплението на ВМОК през 1901 г. два върховни комитета продължават дейността си нелегално. Вместо ТМОРО, както е по документи от 1902 до 1905 г., в текста се използва ВМОРО като най-популярно название на Вътрешната организация.

5. Български екзарх Йосиф I. Дневник. София, 1992, с.537 – 538.
6. За този ход на британската дипломация вж. Михов, М., пос. съч., с. 67 – 68, 78. Вероятно екзарх Йосиф уведомява конфиденциално княз Фердинанд за внушението на британската дипломация чрез председателя на Светия синод митрополит Симеон Варненски и Преславски. Мнението, че тази задача е изпълнена от българския дипломатически агент в Петербург изглежда неправдоподобно, тъй като впоследствие Д. Станчов се оказва в неловка дипломатическа ситуация поради неосведоменост за предприетия демарш в Цариград. За специфичната роля на Англия в развитието на Източния въпрос в края на XIX – началото на XX в. вж. Пантев, А. Англия и реформената акция в Европейска Турция (1895 – 1903). – Исторически преглед, 1971, № 6, с. 3 – 32.
7. ЦДА, ф. 3 к, оп. 8, а. е. 532, л. 72 – 79.
8. Изразеното от ЦК на ВМОРО позитивно отношение към Франция вероятно е свързано с реформената програма на Л. Стег – френски консул в Солун. Тази програма дава повод на Тома Карайовов да отпечата критическа студия, обосноваваща идеята за автономия на Македония и Одринско като начин за умиротворяване на вилаетите с преобладаващо българско население – вж. Карайовов, Т. (1903). Македонските искания и дипломатията. София.
9. Български екзарх Йосиф I. Дневник, с. 532.
10. Пак там, с. 539 – 540. Подробно за мисията на К. Селджобалиев вж. Михов, М., пос. съч., с. 70 – 75.
11. Вероятно поради същата причина в мемоарите си (вж. д-р Христо Тагарчев. Спомени, документи, материали. София, 1989, с. 21 – 157) Хр. Тагарчев е „забравил“ и за последвалите свои контакти с двойния агент Антон Давидов.
12. БИА-НБКМ, ф. 641, а. е. 27, л. 168 – 169; БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 1, а. е. 4632, л. 2 – 4. Вж. и Елдъров, Св. Генерал Иван Цончев (1859 – 1910). Биография на два живота. София, 2003, с. 124.
13. БИА-НБКМ, ф. 641, а. е. 27, л. 169.
14. Пак там, л. 169 – 170.
15. Пак там, л. 173; Китанов, В., пос. съч., с. 459-460; Тайните на ВМОРО..., с. 24 – 25.
16. Показателно в това отношение е писмото на Васил Пасков – пунктов началник на ВМОРО в Пловдив, до ЗП на ВМОРО в София – вж. Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893-1919). Документи на централните ръководни органи (съст. Ц. Билярски, И. Бурилкова). Т. I. Ч. I. София, 2007, с. 269 – 270. Това писмо е с дата 15 май 1903 г., когато Гр. Начович вече е в Цариград.
17. БИА-НБКМ, ф. 641, а. е. 27, л. 171 – 172.

18. Пак там, л. 174.
19. Вести, бр. 50, 20 май 1903.
20. БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 1, а. е. 289, л. 39.
21. Български екзарх Йосиф I. Дневник, с. 542.
22. БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 1, а. е. 289, л. 39.
23. Из тайните архиви на българския цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България (съст. Д. Минчев, Ц. Билярски). София, 2001, с. 56 – 57.
24. БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 1, а. е. 289, л. 42 – 46.
25. ЦДА, ф. 3 к, оп. 8, а. е. 853, л. 17.
26. Освободителната борба на българите в Македония и Одринско 1902 – 1904. Дипломатически документи. София, 1978, с. 206.
27. Пак там, с. 207.
28. Влахов, Т., пос. съч., с. 55. За отношението на руската и австро-унгарската дипломация към българския иредентизъм непосредствено преди Илинденско-Преображенското въстание вж. Палангурски, М. България в балканската политика на Русия (1899 – 1903). София, 1996, с. 272 – 292; Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894 – 1903. София, 1994, с. 143 – 153; Дюлгерова, Н. Руски шрихи..., с. 205 – 214.
29. БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 1, а. е. 289, л. 50.
30. Пак там, л. 51.
31. Пак там, л. 66-68. Вж. и Влахов, Т., пос. съч., с. 56 – 57.
32. Български екзарх Йосиф I. Дневник, с. 543.
33. БИА-НБКМ, ф. 14, оп. 1, а. е. 289, л. 82 – 86.
34. Пак там, л. 85 – 86.
35. ЦДА, ф. 246 к, оп. 1, а. е. 228, л. 24 – 38.
36. Вести, бр. 55, 6 юни 1903.
37. Вести, бр. 57, 13 юни 1903.
38. ЦДА, ф. 3 к, оп. 8, а. е. 531, л. 53.

ЛИТЕРАТУРА

- Билярски, Ц. (2010). *Тайните на ВМРО. Легенди и сензационни разкрития от нейните водачи*. София.
- Влахов, Т. (1977). *Криза в българо-турските отношения 1895 – 1908*. София.
- Китанов, В. (2004). *Принос към дипломатическата история на България. Григор Начович и българо-турското споразумение от 1904 г.* София

Дюлгерова, Н. (2004). *Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894 – 1903*. София.

Мишев, Р. (2004). *България във външната политика на Австро-Унгария 1898 – 1912*. Велико Търново.

THE DIPLOMATIC MISSION OF GRIGOR NACHOVICH IN CONSTANTINOPLE (15 MAY – 4 JUNE 1903)

Abstract. The text analyzes the activities of the Bulgarian diplomacy in the spring of 1903, when a powerful and massive Bulgarian uprising in Macedonia and Adrianople Thrace is being prepared. By the suggestion of the British diplomacy, Knyaz Ferdinand initiates Bulgarian-Turkish negotiations. The diplomatic mission in Constantinople is assigned to Grigor Nachovich. Special attention is given to the preliminary training of the Bulgarian diplomat, which includes negotiations with the figures representing the revolutionary nationalism in Sofia. The analysis of archive documents serves to give reason of the thesis that in this case the anticipated uprising is used as a tactical move of the Bulgarian irredentism. This provides evidence that there is an attempt to repeal the radical actions in case of any appropriate political discounts proposed by the side of the Sublime Porte, i.e. the government of the Ottoman Empire. Therefore, the uprising is perceived as an inevitable move after the failure of the diplomatic mission in the capital of the Ottoman Empire.

✉ **Dr. Todor Radev**
University of Plovdiv
24, Tzar Asen Str.
4000 Plovdiv, Bulgaria
E-mail: toshrad@abv.bg